

למטה: זית אפריקני בגן הבוטני - עץ קטן בעל גוון עלים זהוב (ולא מכסיף). מימין: פירות הזית האפריקני

אירופי ואפריקני שחברו יחדיו

(קליפורניה), אוסטרליה, דרום אפריקה ועוד. עסקי שמן הזית והזיתים בכל העולם, מצטרפים למחזור עסקי שנתי של כעשרה מיליארד דולר. במשק הישראלי נטועים עצי זית בהיקף של כ-210,000 דונם ובכל שנה נוטעים עוד 1500-2000 דונם. רק 25,000 דונמים מיועדים לגידול זיתים למאכל והיתר להפקת שמן. רוב שטחי הגידול אינם מושקים. גידול זיתים הוא אחד הגידולים הסבילים ביותר לתנאי בעל, אך היבול בתנאים אלו נמוך יחסית, במיוחד במטעים ה"עתיקים" שמניבים כ-40 ק"ג לדונם - תפוקה מועטה מאד ליחידת שטח, בהשוואה לכל גידול חקלאי אחר. רק כ-15,000 דונמים הם גידולי שלחין. השקיה מבטיחה יכול גבוה של זיתים, מצמצמת את הסירוגיות - תכונה אופיינית לזית הבאה לביטוי בתנודות גדולות בכמות היבול משנה לשנה. עץ הזית עמיד גם להשקיה במים מליחים ומושבים - יתרון חשוב בארצנו השחונה. הזית עמיד לטווח רחב של טמפרטורות ולחות. מטעים נרחבים מצויים באזור עכו ובקעת בית הכרם (נחלת אשר), שם גם מרובים העצים העתיקים. נטיעות חדשות מתבצעות גם בנגב וברמת הגולן. אצל ערביי יהודה ושומרון נפוץ ביותר גידול הזית בתנאי בעל, בעיקר לצריכה עצמית ומטעי הזיתים מהווים מרכיב מרכזי בנוף האזור. מטעי הזיתים הגדולים בארץ נמצאים כיום ברמת הנגב, הם בסך הכל בני 10-15 שנים ומושקים במי תהום מליחים. שמן הזית מזיתי הנגב נחשב איכותי במיוחד וזכה בפרסים רבים.

בעל עסק משפחתי הפועל באנדלוסיה זה מאות בשנים, השווה את תוחלת חייו של עץ הזית לתוחלת חיי האדם. הוא מתחיל להניב פרי בגיל עשר או שנים עשרה, מגיע לבגרות השנים הטובות ביותר שלו הן בין עשרים לארבעים. אחרי גיל חמישים היבול שלו מצטמצם ואחרי גיל שמונים הוא מתדרדר מאד. כאשר העץ מגיע לגיל שמונים עוקרים אותו ונטועים עץ חדש. מגדלים אחרים אינם מוותרים על העצים הבוגרים ומטפחים אותם על ידי גיזום מוקדם והרחקה מתמדת של גרופיות המתחרות בגזע הראשי. גם עצים שבעי ימים ועבי גזע מגיבים יפה לטיפול אינטנסיבי מסוג זה. גזע הזית נעשה חלול בחלוף השנים ואין אפשרות לקבוע במדויק את גילו בשיטת ספירת הטבעות השנתיות. אך גילם של עצים המכונים על ידי ערביי הארץ "מן זמן אל רמאן" (מזמן הרומאים) מוערך במאות שנים. עצי הזית הגדלים בגן כנסיית גת שמנים בירושלים מפורסמים בגילם המופלג. מעריכים כי הצלבנים נטעו אותם לפני 900 שנים. רבות הדוגמאות של עצי דור שני הגדלים בטבעת רחבה סביב גזעו של האב הקדמון שכלה ואיננו עוד. עצים שמתפתחים מגרופיות זהים גנטית לצמח האם ומעניקים לעץ למעשה חיי נצח, שרק קטטרופה כמו שריפה או עקירה עלולה לקטוע אותם.

הזית האפריקני (*Olea Africana*) הוא מין קרוב של הזית האירופי. ההבדל העיקרי ביניהם הוא גודל הפירות, שבזית האפריקני הם קטנים וחסרי ערך כלכלי. זהו עץ קטן בעל גוון עלים זהוב (ולא

ישעיהו הנביא מנחם את גולי יהודה ואומר: "לָשׁוּם לְאַבְלֵי צִיּוֹן לְתֵת לָהֶם פֶּאֶר תַּחַת אֶפְרָיִם שְׁמֹן שֶׁשֶׁן תַּחַת אֶבֶל" (ישעיהו סא, ג). לשמן הזית ולתמצית עליו שימושים רבים ברפואה העממית. עיקרו של החומר הפעיל בזית הוא החומצה האלואית (כשמו היווני-לטיני של העץ), הידועה כנוגדת חמצון יעילה ביותר.

מפאת כבודו של הזית נאסר השימוש בעצתו לדישון המזבח, ולהסקת תנורים הותר להשתמש רק בעצים זקנים שחדלו להניב פרי. עצתו הקישוטית משמשת לגילוף כלים נאים ופסלונים. תעשיית הפקת שמן הזית באמצעות בתי בד היתה נפוצה ביותר בארץ כבר בימי קדם ועסקו בה הכנענים, במדרש במדבר רבה המיוחס לימי הביניים נאמר: "מה הזית הזה: זיתים לאכילה, זיתים לייבוש, זיתים לשמן ושמןו דולק יפה מכל השמנים ואין עליו נושרין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים" (במדבר רבה ח).

מראהו הייחודי של עץ הזית על גזעו העבה והמפותל, עליו הכסופים ופירותיו הנאים, סימל בעיני הנביא ירמיהו את עם ישראל: "זֵית רַעְעָן יִפֶּה פְּרֵי תֹאֵר, קָרָא ה' שְׁמֶךָ" (ירמיהו יא, טז) ובהשראת פסוק זה נאמר בתלמוד הבבלי: "הרואה זית בחלום שם טוב יוצא לו" (סדר זרעים, מסכת ברכות, דף נז). הזית מסמל חיי משפחה מאושרים: "אֶשְׁתְּךָ כַּנֶּזֶק פְּרִיָּה בְּיַדְךָ בֵּיתְךָ, כְּנֶיֶן כְּשִׂתְלֵי זֵיתִים סָבִיב

ידידה ירושלמי ואורי פרגמן-ספיר

"הענפים נושאי הפירות הקטנים של הזית האפריקאי יכולים לעניין כענפי קטיף"

הזית האירופי (*Olea europaea*) שעונת המסיק שלו נמצאת בעיצומה, מלווה בגן הבוטני בעץ דומה וצנוע יותר - הזית האפריקני. מה עוד לא נאמר ונכתב על עץ הפרי החשוב ביותר בתולדות הציוויליזציה ותוצרו המפורסם - השמן, הוא היצור שבמקורותינו?

הזית שחרר את האדם מן התלות במדורה הפראית והבלתי יציבה ואפשר לו לעסוק בפעילות מנהלית ותרבותית גם בשעות הלילה, לאורם הבהיר של נרות השמן. מוצאו של הזית באגן הים התיכון עד ישראל, בה הוא גדל בר בכרמל ובגליל המערבי, לרוב כשיח בעל פירות קטנים שענפיו הצעירים קוצניים מעט. פירות זית בר נאספו על ידי האדם עוד לפני 7000 שנים, כפי שנמצא בחפירות ארכיאולוגיות יבשתיות וימיות בארץ. פרטים בעלי פירות גדולים ותכולת שמן גבוהה, אותרו על ידי החקלאים הקדמונים, כבר באלף הרביעי לפני הספירה. מאוחר יותר השתמשו בגרופיות זית ובהרכבות ליצירת עצים זהים בתכונותיהם ופיתחו מהם גידול חקלאי, שהתפשט במהירות לכל ארצות הים התיכון ומעבר.

הזית התרבותי, הנמנה על שבעת המינים שבהם התברכה ארץ ישראל, היה נפוץ מאד כבר בתקופת ההתנחלות של שבטי ישראל: "זֵיתִים יִהְיוּ לָךְ בְּכָל-גְּבוּלְךָ" (דברים כח, מ). שמן הזית, היה למרכיב חיוני, מוערך ביותר ואף מקודש בתרבויות הים התיכון ובעולם העתיק בכלל. הוא האציל קדושה וסמכות לכוהנים, נביאים ומלכים שנמשחו בו. המשכן וכליו נמשחו בשמן: "וַיִּקַּח מִשֶּׁה אֶת שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה וַיִּמָּשַׁח אֶת הַמִּשְׁכָּן וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בוֹ וַיִּקְדָּשׁ אֹתָם. וַיִּזְ מִמֶּנּוּ עַל הַמִּזְבֵּחַ שֶׁבַע פְּעָמִים וַיִּמָּשַׁח אֶת הַמִּזְבֵּחַ וְאֶת כָּל כְּלָיו וְאֶת הַכִּיֹּר וְאֶת כֶּנֶוֹ לְקִדְשָׁם. וַיִּצַק מִשְׁמֶן הַמִּשְׁחָה עַל רֹאשׁ אֶהָרָן וַיִּמָּשַׁח אֹתוֹ לְקִדְשׁוֹ" (ויקרא ח, ז). נחלת אשר התברכה בשמן משובח כמשתמע מברכת יעקב: "מֵאֲשֶׁר שָׁמְנָה לְחֶמּוֹ וְהוּא יִתֶּן מִעֲדֵי מִלְּךָ" (בראשית מט, ט). במשל יותם, הזית הוא הראשון אליו פונים בהצעה למלוך על העצים אך זה מסרב בנימוס: "וַיֹּאמֶר לָהֶם הַזֵּית, הִתְדַלְתִּי אֶת דְּשָׁנִי, אֲשֶׁר בִּי יִכְבְּדוּ אֱלֹהִים וְאֲנִישִׁים וְהִלַּכְתִּי לְנוֹעַ עַל הָעֵצִים" (שופטים ט, ט).

השימוש בזיתים למאכל החל מאוחר יחסית. ■ ד"ר אורי פרגמן-ספיר - מוען ראשי הגן הבוטני האוניברסיטאי, גבעת רם, ירושלים ■ ידידה ירושלמי, מתנדב בגן הבוטני, חבר בוועד ידידי הגן

זית אירופי בגן הבוטני

פלישתים, הישראלים, הפניקים וייתר עמי האזור. בתקופות ארוכות היה יצור מסיבי של שמן זית בארץ, הרבה מעבר לכושר הצריכה המקומי, השמן יוצא לאימפריה המקומית - מצרים (בה האקלים המדברי מנע גידול מסיבי של זיתים).

תשעים אחוזים ממטעי הזית בעולם נמצאים עדיין בארצות הים התיכון, במיוחד בצרפת, ספרד, יוון וטורקיה, איטליה ותוניסיה. מחוץ לאזור זה קיימים מטעים גדולים בסין, ארצות הברית

לְשִׁלְחָנְךָ" (תהלים קכ"ח, ג). הזית מקובל מאד כעץ נוי. אין קושי להעבירו ממקום למקום כעץ בוגר, דבר המקנה לו יתרון לעומת עצים המחייבים המתנה ארוכה מן הנטיעה ועד קבלת המופע הבוגר. השימוש בשמן הזית לסיכת הגוף היה מקובל גם בקרב חסרי האמצעים: "וַיִּרְחֹצֶתָ וְנִסְחָתָ וְשִׁמְתָ שְׁמֶלְתְּךָ עֲלֶיךָ וְיִבְרַתְךָ הַגֶּזֶן" (רות ג, ג) והימנעות ממנו היה מסממני האבל: "הִתְאַבְּלֵי נָא וְלִבְשֵׁי נָא בְּגָדֵי אֶבֶל וְאֵל תְּסוּכֵי שְׁמֹן" (שמואל ב' יד, ב).